

Переломова О. С.

ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ПРИРОДИ ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

В статье рассмотрены особенности формирования концептов в лингвофилософском пространстве, опираясь на существующие представления о природе философских концептов. Кроме того, рассмотрено формирование концепта «Украина» в литературном наследии ряда выдающихся украинских мыслителей разных исторических периодов.

У статті розглянуто особливості формування концептів у лінгвофілософському просторі, спираючись на існуючі уявлення про природу філософських концептів. Зокрема розглянуто формування концепту «Україна» у літературному доробку ряду визначних українських мислителів різних історичних періодів.

In the article the features of forming of concepts are considered in linguophilosophical space, leaning against the existent pictures of nature of philosophical concepts. In particular forming of concept is considered «Ukraine» in literary reserve of row of the prominent Ukrainian thinkers of different historical periods.

Концепт – один з найбільш популярних і найменш однозначно визначених термінів сучасної лінгвофілософії. Він пов'язаний перш за все з антропологічною парадигмою і когнітивно-прагматичною методологією й уживається поряд з такими ключовими поняттями, як «дискурс», «картина світу» і навіть для репрезентації світоглядних, інтелектуальних та емоційних інтенцій особистості, відображених у її творіннях – текстах.

Саме поняття «концепт» сформувалось у вітчизняній лінгвофілософії не так давно. У «Філософському енциклопедичному словнику» (1983) визначення концепту подається дуже коротко: (від лат. concept – зміст, поняття); у «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» (1990) цей термін не наводиться. Вперше термін з'явився у зв'язку з перекладом праць іншомовних авторів як синонім поняття сигніфікат.

Однією з перших лінгвістичний зміст концепту визначила А. Вежбицька як об'єкт зі світу ідеального, який має ім'я і відображає певні культурно зумовлені уявлення людини про світ. У наш час у мовознавстві з терміном «концепт» пов'язують дуже різні теоретичні міркування, що значно ускладнює взаєморозуміння між авторами тих чи інших публікацій.

У когнітології під концептом розуміють «оперативну змістовну одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (lingua mentalis), усїєї картини світу, відображеної в людській психіці» [3, С. 90]. Дехто з учених уважає, що частина концептуальної інформації має мовну «прив'язку», тобто способи мовного вираження концептів, але частина цієї інформації представлена в психіці принципово іншим чином, тобто ментальними репрезентаціями іншого типу – образами, картинками, схемами тощо. Як інтерпретатори смислів концепти постійно уточнюються і модифікуються.

Термін і поняття «концепт» широко використовуються також в описі мовної семантики. Нерідко значення мовних виразів прирівнюють до відповідних концептів. Проте таке тлумачення співвідношення концепту і значення не є єдино можливим. «Концепти – це швидше посередники між словами та екстралінгвістичною дійсністю» [3, С. 92].

Як перспективний оцінюється той напрям у семантиці, який дотримується ідеї протиставлення концептуального рівня семантичному (мовному), оскільки загальнолюдські (якщо й не універсальні) концепти по-різному групуються й по-

ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

різному вербалізуються в різних мовах у тісній залежності від власне лінгвістичних, прагматичних і культурологічних чинників і, відповідно, фіксуються в різних значеннях.

У лінгвокультурології концепт мислиться як «культурно-ментально-мовне» утворення, своєрідний згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини, той «жмуток» уявлень, понять, знань, асоціацій, який супроводжує слово. Зважаючи на існуючі підходи до тлумачення сутності концептів, мету даної статті можна визначити як дослідження філософсько-методологічного значення і місця концептів у світоглядно-психологічному змісті текстового простору поетичних творів.

На відміну від багатьох дослідників, Ю.С. Степанов вважає концепт і поняття різними сутностями: «На відміну від понять концепти не лише мисляться, вони переживаються. Вони – предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді й зіткнень» [7, С. 5]. На думку цього дослідника, у структуру концепту, з одного боку, входить усе, що має відношення до структури поняття, з іншого боку, до структури концепту відноситься все те, що робить його фактом культури: вихідна форма, стисла до основних ознак змісту історії, сучасні асоціації, оцінки тощо. За В.В. Колесовим, концепт постає у своїх змістовних формах як образ, як поняття і як символ. І. Стернін розглядає концепт як комплексний мисленневий образ, який є операційною одиницею мислення і який вербалізується у процесі комунікації тими або іншими мовними засобами.

Утвердження в лінгвофілософії поняття концепт стало новою сходинкою в розумінні способів, закономірностей і особливостей взаємодії мови, свідомості, культури, унаслідок чого було виявлено й нові аспекти взаємодії лінгвістики, когнітології, культурології, психології, філософії, розширено межі змістового аналізу мовних явищ, що надало значно більшої глибини й ефективності семантичним дослідженням.

Головними проблемами когнітивних досліджень, які зародилися в Америці в середині 1950-х рр., вважаються питання про те, якими типами знань і в якій формі володіє людина, як ці знання представлено в її свідомості, яким чином вона приходить до цього знання, як вона його використовує і передає далі, – тобто про принципи, які керують ментальними процесами. Поясненню одиниць структури, яка відображає знання і досвід людини, служить поняття «концепт». Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі у праці «Що таке філософія?», відповідаючи на запитання, винесене в назву, визначають саму філософію як «мистецтво формувати, винаходити, виготовляти концепти» [2, С. 2]. Автори стверджують, що філософи, на відміну від східних мудреців, які мислили фігурами, винайшли концепти і почали ними мислити. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі наголошують на творчій та інтертекстуальній природі концепту, який «не дається наперед, він твориться, має бути створений», у процесі його творення «одне витікає із іншого», він «залежний від вільної творчої діяльності» і «найсуб'єктивніше виявляється в найоб'єктивнішому» [2, С. 7]. Гегель також дає визначення концепту через фігури творчості. «Концепт – це множинність», – визначають Дельоз і Гваттарі. І з цим не можна не погодитися, бо концепти зводять різноманітність спостережених явищ до чогось одного, підводячи їх під одну рубрику. Способом змістової організації, представлення і створення думки є мова, передусім її лексичний склад у концептуальному вимірі. Тому актуальною в когнітології є проблема визначення місця концептів у мовній картині світу, оскільки концепт «має подвійну природу – психічну (образ, що містить уявлення мовця про світ) та мовну (вираження, «називання» цього образу)» [6, С. 131].

Загальномовні концепти в художніх творах виконують текстотвірну функцію, стають стрижневими лексемами – інтертекстемами текстового простору. «Концепт – це

ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

гетерогенезис [2, С. 11]. Концепт – подія, а не сутність і не річ, «концепт є не чим іншим, як мисленневим актом» [2, С.12]. Концепт є водночас абсолютним і відносним. Він абсолютний як ціле, але відносний у своїй фрагментарності. Концепт характеризується своєю консистенцією – ендоконсистенцією та екзоконсистенцією, але в нього немає референції; він автореферентний. У його конструюванні об'єднується відносне й абсолютне. Концепти – це центри вібрації, кожний у самому собі й відносно одне одного. Тому в них усе перегукується. Філософія видобуває концепти, тоді як наука – проспекти, а мистецтво – перцепти й афекти [2, С. 13-14].

«Кожний концепт відсилає до якоїсь проблеми, проблем, без яких він не мав би сенсу і які можуть бути виділені або зрозумілі лише в ході їх розв'язання; у даному випадку це проблема множинності суб'єктів...» [2, С. 9]. Інший – «цей можливий світ нереальний або ще не реальний, проте він уже існує – це те, що виражається, що існує лише у своєму вираженні, в особі когось або еквіваленті особи». І цей можливий світ має в собі також і свою власну реальність, саме як можливий світ. У такому значенні він є концептом із трьох нероздільних складників – можливий світ, реально існуюча особа і реальна мова.

Національний культурний простір – це інформаційно-емоційне поле (віртуальний і в той же час реальний простір), який має свої константи у вигляді концептів, що з'являються в глибокій давнині й проходять через погляди мислителів, письменників і звичайних носіїв мови аж до наших днів. Концепти є компонентами нашої свідомості і наших знань про світ. І хоч вони є предметом вивчення філософії, психології, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології та інших гуманітарних наук, усе ж найкращий доступ до опису й визначення природи концепту забезпечує мова. Найважливіші концепти кодуються в мові. Світорозуміння, світосприйняття, світобачення носія мови складається із сукупності концептів – концептосфери, у якій формується національна мовна особистість. Дослідження концептуальної структури мови дає можливість побачити універсальні та ідеоетнічні риси світобачення народу, його ідеоетнічну мовну картину світу. Центральні концепти відображені в лексичі.

Н. Данилюк, аналізуючи концепт рідної сторони, пропонує розуміти його «як фрагмент знання, ментального образу, який частково вербалізується і знаходить вираження в мові» [1, С. 243], «як художній етнокультурний концепт, зафіксований у мовній картині світу українського фольклору» [1, С. 244]. Хоч слово «Україна» й уживалося в усній словесності, проте воно було неоднозначним, бо у різні історичні періоди означало як назву цілого краю, так і окремих його частин. Так, наприклад, літописи й актові документи XIII-XVII ст. ще фіксують назву «україна» не як власну географічну, а лише для номінування окраїнних територій [8, С.2-9]. Це підтверджують також тексти народних пісень, де лексема «Україна» стоїть поряд з номінаціями інших земель Південної Русі (Волині, Поділля) або вживається у формі множини – «козацькі україни». І лише в XVII-XVIII ст. топонім поступово поширюється на всю територію аж до Галичини.

Звернімося до словників, щоб з'ясувати лексичне значення поняття (концепту) «Україна». «Словарь української мови» Бориса Грінченка фіксує таку мовну одиницю з основним значенням «(1) Країна», і лише друге значення включає поняття «український народ» «(2) Украйна, Малоросія – страна, заселенная украинским народомъ. Так звана по письменські Мала Россія, а по народньому Украйна» [Словарь української мови. 1909, С. 330]. Зауважмо, що навіть у 1909 році словник української мови не дає чіткого і в повному об'ємі визначення цього поняття, яке б дорівнювало концепту як ментальному національно-специфічному утворенню, планом вираження якого є вся сукупність знань про даний об'єкт. І це не дивно, бо не лише словник Б. Грінченка, а навіть академічний «Словник української мови» (1971-1980) подає такі значення слова

ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

«Україна» з позначкою «застаріле»: «**Україна** – територія уздовж меж держави, біля її краю. **Україна** – країна, край» [1979, С. 442].

Отож ні за часів царизму, ні за умов тоталітаризму значення цього слова не могло передавати змісту поняття, бо офіційно, що відобразили словники, це явище дійсності не визнавалося. А концептами стають тільки ті явища дійсності, котрі є актуальними й цінними для певної культури. Крім того, концепт містить у собі не лише значення слова, яке відображає той предмет, для назви якого це слово правильно вжито. Концепт – це головним чином смисл слова, де поряд з денотативним значна вагомість конотативного значення (у вигляді емоційного, експресивного, аксіологічного забарвлення). Концепти – предмет емоцій, симпатій, антипатій, а іноді і зіткнень різних думок. Саме тому складається така ситуація, коли концепт (поняття) «Україна» виформовується в художньому дискурсі значно раніше й поступово «прищеплюється» у свідомості носіїв мови.

У народнопоетичній творчості поступово вимальовується персоніфікований образ України (*Зажурилась Україна, Вся Вкраїна плаче*).

Розгляньмо, як відбувається процес творення засобами художньої мови концепту «Україна» в поетичному просторі від Т. Шевченка до наших днів та зафіксуємо інтертекстуальні ознаки цього процесу.

З усією «емоційністю, симпатією», великою любов'ю й усупереч великодержавницькій офіційній думці Тарас Шевченко започатковує формування означеного концепту як ідеообразу вітчизни. Уже з перших творів поета («Кобзар», 1840) постає ментальна Україна та її славне минуле. Шевченко зовсім не пише про події особистого життя, зате центром його творчості, духовного світу є вітчизна-Україна. За статистичними підрахунками, стверджує Ю. Шевельов, у повному корпусі Шевченкової поезії слова *Україна* і *український* ужито 269 разів.

Характерно, що й у всі наступні періоди творчості Тараса Шевченка аксіологічним центром його поетичного світу лишається Україна. Концепт «Україна» в Шевченка не мислиться без національного дискурсу, ідеї романтичного націоналізму ХІХ ст. Ця ідея глибоко ввійшла в його мисленнево-ментальний світ, що починається з любові до рідного краю, замилювання його красою:

І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає.
І нема тому почину,
І краю немає! [10, С. 221].

Любов до рідного краю розумілася поетом як вроджена, що перебуває поза осмисленням цього почуття. Постає «живий» образ країни (України), не статичний, а динамічний, що досягається вживанням дієслів на позначення дій, притаманних живій істоті – *вмивається, зустрічає*. І все ж краса рідного краю викликає не лише замилювання, але й уболівання за свій народ, знедоленість якого на тлі цієї краси ще більш виразнюється.

Повторюваний декілька разів знак питання в наведеному контексті є тим виражальним графічним засобом, що посилює експресію контрасту, на фігурі якого й вибудовується концептуальний образ знедоволеної України, забарвлений емоцією автора. Тарас Шевченко був поетом бездержавної нації з тяжкою історичною долею, нації поневоленої і приниженої. Але він ніколи не шукав для себе особисто кращої долі поза межами національної спільноти. Його любов до України вірна й безумовна, вона для

ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

нього над усе. Тільки таке розуміння вітчизни й усвідомлення своєї жертвовної «прометеївської» місії може дати поштовх спільноті до пробудження національної самосвідомості. Тому поет мав моральне право вдаватися до імперативів (*любить, молить*) у своїх текстах, адресованих нації:

Свою Україну *любить*.

Любить її... Во время люте,

В останню тяжкую минуту

За неї господа *молить* [10, С. 362].

Бодем і співчуттям наповнене звертання поета до вітчизни: «*безталанна вдово, моя нене, удово небого*», і все ж він вірить, що прийде час, коли «*сонце встане*» і «*твої малі діти на ворога стануть*». Вірою в краще майбутнє і пристрасною любов'ю до України пройнятий і «Заповіт», де поет виступає заступником свого знедоленого народу перед Богом і готовий молитися йому лише тоді, коли його народ здобуде свою долю [10, С. 331-332].

Така експресія пояснюється почуттям до України, яка «понад усе», тому цілком умотивованою є гіпербола про ріки «*крові ворожої*». Не руйнації й ненависті прагнув Шевченко, а мріяв про тихий рай в Україні, де всі будуть жити єдиною сім'єю «*великою, вольною, новою*», тому й звертався у своєму посланні «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам...». Віра в краще майбутнє України була визначальною для поета протягом усього життя. У 1860 році у вірші «І Архімед, і Галілей» він писав:

І на оновленій землі

Врага не буде, супостата,

А буде син, і буде мати,

І будуть люде на землі [10, С. 646].

Почуттєве сприйняття вітчизни – України-Русі спостерігаємо в художній картині світу І. Франка. Він продовжує творення концепту «Україна» у своїх поетичних творах, доповнюючи відповідне поняття своїм баченням й усвідомленням особистої відповідальності за долю «*сердечної нени*» (діалог «Поклони»):

Україно, ти моя сердечна нене!

Не лай мене, *стражденна, незабута,*

Що не дало моє життя злиденне

Того, що ждати ти могла від мене! [9, С. 61].

Іван Франко також продовжує Шевченкову традицію розуміння патріотизму як розбудження народу від сплячки («Сідоглавному»).

Концепт «Україна» в І. Франка має передусім етноцентричне наповнення. Це яскраво засвідчує пролог до поеми «Мойсей», де емоційне вболівання за долю свого народу досягає апогею. Питання про право на гідне життя народу для поета стає питанням про перспективу існування України. І все ж, якою б гіркою не була реальність становища народу, відображена в тексті за допомогою кваліфікативних означень (*замучений, розбитий*) та порівнянь (*мов паралітик*), І. Франко з першого рядка тексту ідентифікує себе з цим народом, беручи на себе відповідальність за таке його становище (на це вказує інтимізуючий мовний елемент – займенник *мій*):

Народе мій, замучений, розбитий,

Мов паралітик той на роздорожжу [9, С. 93].

Такий спосіб образного мислення і світовідчужання І. Франка близький до Шевченкового (жагуча любов «над усе»), а також віра у світле майбутнє народу (= України).

Інтертекстуальність зазначених поетичних текстів має глибинний характер, що реалізується в мовних знаках, які породжують у читача асоціації з претекстами (*народів вольне коло* (І. Ф.) – *сім'я велика, вольна, нова* (Т. Ш.); *по своїй хаті* (І. Ф.) – *у своїй хаті* (Т. Ш.)).

ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

Про бездоленість України говорить у своїх творах також і Леся Українка в першому ж вірші раннього циклу «Сім струн». Початковий рядок вірша «ДО» – поширене звертання до України – бездольної матері:

До тебе, *Україно*, наша *бездольная мати*,

Струна моя перша озветься...

До тебе, моя ти *Україно* мила, кохана

Моя *безталанная мати!* [5, С. 146].

У наведених ілюстраціях наявні елементи експліцитної та імпліцитної інтертекстуальності на рівні читацького сприйняття, що виражається концептуально як вербалізовано, так і в підтекстовій інформації.

Ключові слова – *Україна-мати*, *заплакана мати*, *сердечна*, *стражденна неня*, *бездольная мати*, *безталанная мати*, *Україна убога* – є тими інтертекстуальними лексичними одиницями, що формують концептуальний образ України в текстовому просторі поетичних творів, автори яких, будучи світоглядно близькими, не лише створюють традицію, а й формують національну самосвідомість, пробуджують національну гідність. Концептуальний образ наповнюється додатковими прирошуваннями індивідуально-авторських смислів, виформовуючись в об'ємний концепт з усіма його конотативними значеннями. Міжтекстовий зв'язок не втрачається і в подальшій поетичній творчості митців слова, хоча на іншому часовому зрізі концепт «Україна» в художньому дискурсі набуває дещо інших акцентів. Продовжується започатковане Шевченком формування концепту, до того ж воно не втрачає своєї актуальності й емоційності, яка була притаманна попередникам.

А. Малишко у вірші «Тарасу Шевченкові» перефразовує Шевченків заклик любити Україну «*во время люте, в останню тяжкую минуту*», створюючи інтертекст – палімпсест, де не втрачено семантичний малюнок претексту, більше того, його актуалізовано зі стилістичною метою – посилити почуття відповідальності за збереження України, до чого закликає не лише Малишко, а нібито разом з ним уже й сам Тарас :

Вкраїно, світе мій, дніпровко чорноброва!..

– Любіть її, *любіть в страшну годину люту*,

У добрий вольний день і в нещасну минуту,

Любіть її повік, умріть за ню, сини...

У текстовому просторі поетичних творів інтертекстуальна природа творення концепту «Україна» виявляється в діахронічному вимірі.

Вірш Ліни Костенко «Біль єдиної зброї» присвячено мові. Сама назва його є трансформованою, а епіграф – прямою цитатою з Лесі Українки. Але якщо Леся Українка у своєму вірші висловлює думку про слово як зброю в боротьбі за свободу взагалі, то Ліна Костенко інтертекстуальність використовує для творення нового підтекстового смислу, що фактично продовжує формування концепту «Україна» зі зміщенням акценту на важливість збереження української мови, що дорівнювало (за умов панування ідеї про злиття всіх націй у міфічний, протиприродний єдиний радянський народ) збереженню самої України як такої, бо тільки національна мова зберігає код нації й забезпечує зв'язок поколінь.

На думку Ліни Костенко, **збереження національної мови** є неодмінною умовою існування **України** та її **народу**. І якщо на початку вірша назву України замінено емоційно-інтимним звертанням «мій рідний краю», то в передостанній строфі поетеса стверджує:

Шматок землі,

ти **звешся Україною**.

Ти **буд** до нас. Ти **будеш** після нас [4, С. 208].

ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

Таке твердження наповнене впевненістю в незнищенності мови, рідної землі, народу, бо те, що здобує так тяжко і не одним поколінням, набуває сакрального значення. Інтертекстуальний елемент ремінісценції (*твоя поетеса була Українкою*) довершує авторське наповнення концепту: той, хто розвивав і плекав рідну мову, творив саму Україну, заперечуючи Малоросію як меншовартісне, принизливе для свідомого українця поняття, як це зробила фізично, але не духом, слабосила дівчина Лариса Косач, назвавши себе так виключно для того часу Українкою:

Коли ти навіть звався – **Малоросія**,
Твоя поетеса була **Українкою!** [4, С. 208].

У процесі аналізу художніх текстів поетичних творів ми намагалися розкрити закономірності та мовні засоби творення концепту «Україна» в текстовому просторі поетичних творів. Ми дійшли висновку, що концепт «Україна» функціонує як поетична парадигма в текстовому просторі художніх, зокрема поетичних, творів різних авторів, реалізуючи загальну ідею, створюючи спільну модель емоційно забарвленого сакрального образу. Індивідуально-авторські компоненти художнього концепту в процесі творення спільної моделі поетичного образу України протягом певного історичного періоду стають інтертекстуальними елементами (фрагментами) концептуальної картини світу українців, вербалізованим вираженням ментального прообразу Вітчизни.

Отже, стає очевидним, що формування концепту «Україна» триває й досі, а художній дискурс і сьогодні залишається провідним у його творенні й прищепленні у свідомість українського етносу. Концепт «Україна» у лінгвофілософії постає інтертекстуальним знаком, що виконує в національному художньому дискурсі апелятивну функцію, розпізнавання й трактування якого виявляє ідеологічні політичні позиції адресанта й адресата (автора й читача), аксіологічні настанови суспільної думки.

Література:

1. Данилюк Н. О. Концепт рідної сторони у мові української народної пісні // *Ucrainica III. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. 1. část / Sborník článků.* – Olomouc: UP v Olomouci, 2008.
2. Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Пер. с фр. С.Н. Зенкина. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998.
3. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: МГУ, 1996.
4. Костенко Ліна. Біль єдиної зброї // *Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.* / Упорядники: Василь Яременко (Україна), Євген Федоренко (США). – К.: Рось, 1994.
5. Леся Українка. Зібрання творів у 12 т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1975.
6. Печончик Тетяна. Ієрархія концептів та її відображення в мовній картині світу // *Мовознавчі студії: Зб. наук. праць: Частина II.* – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2007.
7. Степанов Ю. С. «Интертекст», «интернет», «интерсубъект» (к основаниям сравнительной концептологии) // *Известия РАН. Серия литературы и языка*, 2001. – Т. 10. – №1.
8. Толочко П. Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах // *Київська старовина* – 1994.
9. Франко І. Блаженний муж, що йде на суд неправих // *Антологія української поезії: В 6-ти т. Т. 3 / Упоряд. М. Грицай, Н. Жук, П. Сіренко.* – К.: Дніпро, 1984.
10. Шевченко Тарас. Твори в 3 т. Том перший: Поезії. – К., 1961.